

TUVA TÜRKÇESİNDE -(I)Işkln EKi

-(I)Işkln SUFFIX IN TUVA TURKISH

İlker TOSUN*

ÖZ: 20. yüzyılın başından itibaren, bilim ve teknoloji büyük bir sıçrama yaşamış, bu “Bilgi Patlaması” nedeniyle, bu dönemde çok sayıda bilimsel terim ortaya çıkmıştır. Her dil, kendine özgü yeni terim türetme yollarına sahiptir. Türk dilinde, yeni terim türetmek için şu yollar kullanılmaktadır: türetme, başlık kısaltma, karma, birleştirme, kopyalama, anlam aktarması, örneksime vb. Yeni terimlerden beklenen nitelikler saydam, sistematik, tutarlı, tek anlamlı, bağlamsız, güncel ve ekonomik olmalarıdır.

Tuva Türkçesi; Tuva Cumhuriyetinde, Kuzey Moğolistan’da ve Çin’de 300000’in üzerinde kişi tarafından konuşulmaktadır. Tuva Türkçesi, Türk dilinin Sibiryaya grubuna dâhildir. Tuvalar 20. yüzyılın başından itibaren Rus egemenliğinde yaşamaktadır. Sovyetler Birliği döneminde, komünizme ve diğer bilimlere ilişkin terimler Tuva Türkçesine girmiştir. Dahası Tuva Türkçesinde Moğolcadan ve Rusça ile diğer dillerden alınmış pek çok terim bulunmaktadır. -(I)Işkln gibi çeşitli isim ve fiil türetme ekleri ile bu sahada yeni terimler türetilmektedir.

Bu ek yansılardan, başka dillerden alınmış sözcüklerden yeni sözcükler; alet-edevat isimleri ve soyut isimler türetebilir. Bu ekten sonra başka ekler gelebilir. Bu nedenle biz bu eki üretken bir ek olarak kabul edebiliriz.

Anahtar Kelimeler: Tuva Türkçesi, -(I)Işkln eki, terim, türetme, üretkenlik.

ABSTRACT: From the beginning of 20th century, science and technology have experienced a great leap. Because of the this Information Explosion, a great number of new terms emerged in this period. Every language has its own ways of deriving new terms. In Turkish language, there are some ways of making new terms: derivation, acronyms, blendings, compoundings, borrowings, loan translations (calques), analogy and etc. New terms should be transparent, systematic, consistent, monosemous, context free, actual, economical.

Tuvan Turkish is spoken by over 300.000 people in Republic of Tuva, Northern Mongolia and China. Tuvan Turkish belongs to the Siberian branch of the Turkic languages. The Tuvans have been living under Russian domination since the early 20th century. During the period of the Soviet Union, a plenty of terms about communism and other scientific terms entered the Tuvan language. And also In Tuvan language, there are a plenty of loan words from Mongolian, Russian and other languages and withal new terms can be derived by the aid of some denominal and deverbal suffixes, for example -(I)Işkln.

This deverbal suffix can derive new terms from echo words, loan words and it derive tool names, abstract nouns; it can takes another suffixes from itself. For this reasons, we can accept the suffix -(I)Işkln is so productive deverbal suffix.

Key Words: Tuvan Turkish, suffix -(I)Işkln, term, derivation, productivity.

* Dr. Öğretim Üyesi - Kırklareli Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü/Kırklareli - ilker.tosun@klu.edu.tr

1. Giriş

Son yüzyılda bilim ve teknolojide yaşanan hızlı ve geniş kapsamlı gelişmeler hem bilim üreticisi olan, hem de bilimsel anlamda tüketici konumunda bulunan uluslar için bir “terminoloji meselesini” de beraberinde getirmiştir. Zira önceden sadece belirli bir zümreyi ilgilendiren bilimsel terimler, bilhassa 20. yüzyılın başından itibaren bir *jargona* ait olmaktan çıkmış; bilim ve teknolojinin geniş kitlelerin hayatına gittikçe daha fazla girmesiyle yazı ve konuşma diline mâl olmaya başlamıştır. Bu nedenle her türden bilim dalı için yeni terimlerin üretilmesi, bu terimlerin standartlaştırılması ve yaygınlaştırılması büyük bir önem arz etmeye başlamış ve dil bilimi açısından terim bilimi (terminoloji) özel bir araştırma sahası haline gelmiştir.

Dil bilimi çalışmalarında *terim* (Tuv. termin, İng. term, Rus. termin): “Çeşitli insan yapıp etmelerinin herhangi bir alanına ait bilgilerin adları” (Karaağaç 2013: 788); “Belli bir konu alanında özel bir anlamı olan sözcük” (İmer 2011: 240); “Özel bir bilgi ya da etkinlik alanına, bir bilim, bir uygulamaya ya da uzmanlık dalına ait sözcük” (Vardar 2002: 192) olarak tanımlanmaktadır.

Her dil, kendine has yeni sözcük türetme mekanizmaları ile terim oluşturmaktadır. Burcu İlkey Karaman, terimleştirme / terim oluşturma yollarını üç grupta toplar: 1. Var olan kaynakların kullanımı (çok anlamlılık, benzetme, eğretileme, ad aktarması, eşadlılık); 2. Var olan kaynakların değişimi (dönüştürme, kısaltma, başharfileştirme¹, kırpma, türetme, birleştirme, özelleme); 3. Yeni kaynakların kullanımı (ödünç terim, yenileşim/oluşturum), (Karaman 2017: 112-130). Bilimsel üretkenlik açısından etkin olan diller ile edilgen olan diller arasında terim üretme yollarının kullanımı açısından farklılaşmalar kaçınılmazdır. Ayrıca bir yazı dilinin yaşı da terimleştirme yolları üzerinde oldukça etkili bir unsurdur.

Hakkında ilk belgelemeler Castrén, Radlof ve Katanov’un çeşitli derlemeleri ile yapılan Tuva Türkçesi, diğer Türk yazı dillerine nispeten genç bir yazı dili olarak kabul edilebilir. 28 Haziran 1930 tarihine kadar Moğol alfabesi (Mool bijik) ile Moğolca yazan Tuvalar, bu tarihten itibaren Latin alfabesini kabul ederek, kendi ana dillerinde bir yazı dili teşkil etmeye başladılar. 1941 yılında Latin alfabesini bırakarak Kiril alfabesine geçen Tuva Türkleri bu süreçte Sovyetler Birliğine katılmış, böylece SSCB ideolojisi hemen her alanda olduğu gibi yazı dilini de etkileyeme başlamıştır. Bir dil planlaması çerçevesinde bilhassa komünizm ile ilgili olmak üzere Rusça ve Rusça aracılığı ile diğer dillerden pek çok terim, Tuva Türkçesi söz varlığına dâhil olmuş; ayrıca “doğrudan kopyalama / anlam aktarması” yöntemi ile yabancı dillerdeki terimler Tuva Türkçesinin imkânları ile ifade edilmeye başlanmıştır.

¹ başlık kısaltma (İng. acronym).

Bu çalışmada Tuva Türkçesinde üretken olarak kullanılan -(I)İşkIn ekinin yapısı, işlevleri ve terim türetmekteki kabiliyeti araştırılacaktır.

2. -(I)İşkIn Ekin Yapısı

Tuva Türkçesi gramerlerinde *çok üretken bir ek* “bedik büdürükçülük kojumak” (Salsınma, Sat 1980: 93) olarak nitelenen -(I)İşkIn eki, önlük-artlık ve düzlük-yuvarlaklık uyumlarına göre şu değişken biçim birimlere sahiptir: -aşkın, -eşkin, -ışkın, -işkin, -ıışkın, -iişkin, -uuşkın, -üüşkün.

Rassadin, Morfologiya Tofalarskogo Yazıkı’a da ekin birleşik bir ek olduğunu, -aaş ve -kın olmak üzere iki parçadan oluştuğunu; ilk kısımda yer alan -aaş’ta meydana gelen ikincil ünlü uzunluğunun Türk dilinde örnekleri görülen -g- düşmesi ile açıklanabileceğini söylemektedir (Rassadin 1978: 67). Vildan Koçoğlu Gündoğdu, “Günümüz Tuva Türkçesi” başlıklı doktora çalışmasında O. M. Sayaa’nın eki -ıg/-ag/-ak (fiilden isim yapım eki) +-ış/-aş (hareket ismi yapan ek)+ -kın (hareket ismi yapan ek) olarak çözümlendiğini; bu açıklamanın ve kullanımın doğru olarak kabul edilebilmesi için üst üste gelen bu eklerin donuklaşmış, işlevlerini kaybetmiş olmaları gerektiğini söyler. Araştırmacıya göre bir fiil üzerine gelen fiilden isim yapma ekinden sonra, tekrar isim yapma ekinin gelmesinin imkânı yoktur (Koçoğlu Gündoğdu 2012: 129).

İshakov ve Pal’mbah, ekin kullanımı ile ilgili örnekleri sıraladıktan sonra, -(I)İşkIn ekinin fiilden isim yapım eki -ş ile aynı anlamda kullanıldığını; muhtemelen iki yapı arasında bir etimoloji ortaklığı olduğunu ve Tuva Türkçesinde çoğu durumda -ş ekinin -(I)İşkIn tarafından yerinden edildiğini söylemektedir (İshakov, Pal’mbah 1961: 159).

Türk dilinin tarihsel dil alanlarında tanımlanmayan ek, çağdaş Türk lehçelerinde sadece Tuva Türkleriyle yakın akrabalık içinde olan Tofalar ve Duhalanın dillerinde de görülmektedir. Bu ek, Tofa Türkçesinde ünsüzle biten fiil tabanlarına -aşqın/-eşkin, -ı:şqın /-i:şkin, -ı:şqun/-ü:şkün; ünlüyle biten fiil tabanlarına -aşqın/-eşkin, -ışqın/-ışkin, -u:şqun/-üşkün biçiminde eklenmekte ve oluş ve kılışı iş biçiminde ifade eden isimler, kalıcı ve soyut adlar, alet adları türetmektedir (İlgin 2015: 50-51). Elisabetta Ragagnin, Duha Türkçesinde ekin genellikle geçişli fiillerden isim yaptığını, diğer taraftan geçişsiz tabanlardan ise eylem ismi oluşturduğunu ifade etmektedir (Ragagnin 2011: 91)².

Tuva Türkçesinin bilinen ilk sözlüğü olan ve 1932 yılında “Tıvanın Erttem Komitesi” yayımlanan Latin harfli “Tıva-Orustun Tojul Pijii” adlı

² Araştırmacıların kullandıkları transkripsiyon işaretlerine sadık kalınmıştır.

çalışmadan itibaren görülen bu ekin, bu sahadaki kullanım özellikleri şöyle gösterilebilir:

3. Ekin Tuva Türkçesindeki Kullanımı

a) Bu üretken fiilden isim yapım eki, Genel Türkçedeki -(I)ş eki gibi fiil kök ve gövdelerinden bir işin sonucu ve ürünü olan kalıcı adlar türetmektedir. Ekin geldiği gövdelerin bir kısmı yine üretken bir fiilden isim yapım eki olan +LA ile genişletilmiştir:

- **agaarlaaşkın** < agaar-la-aşkın “gezme, gezinme”;
- **ajıglaaşkın** < ajıg-la-aşkın “yararlanma, faydalanma, kullanma”;
- **alguşkın** < algı-ışkın “genişleme”;
- **bodanuşkın** < boda-n-ıışkın “düşünme”;
- **egeleeşkin** < ege-le-eşkin “başlama”;
- **düjüüşkün** < düş-üüşkün “düşme, düşüş”;
- **şiliışkin** < şili-işkin “seçme”;
- **emgeleeşkin** < emge-le-eşkin “derleme, toplama, düzene sokma”;
- **öjürüüşkün** < öjür-üüşkün “söndürme”;
- **ünüüşkün** < ün-üüşkün “1. çıkma, çıkış, tırmanma, tırmanış; 2. gezinme, gezinti”.

b) -(I)ışkın eki, Tuva Türkçesinde işteşlik eki (bolçuuşkun zalogu) – (I)ş; dönüşlülük eki (egidiışkin zalogu) –(I)n; ettirgenlik ekleri (bolduruuşkun zalogu) –DİR ve –(I)t; dönüşlülük de bildiren pasiflik-meçhullük eki –(I)l (kaçıgdaaşkın zalogu) ve sıklık, tekrar bildiren (dogunnaan vid) –GİLA eki almış gövdelerden sonra gelebilmektedir:

- **duzalajuşkın** < duza-la-ş-ıışkın “yardımlaşma”;
- **kadaylanuşkın** < kaday-la-n-ıışkın “evlenme”;
- **dolgandırışkın** < dolga-n-dır-ıışkın “çevreleme”;
- **doradaaşkın** < dora-t-aaşkın “kötüleşme; gerileme, bozulma”;
- **kızırılışkın** < kızır-ıl-ıışkın “1. kısalma, küçülme, 2. daralma”;
- **kakkılajuşkın** < kak-kıla-ş-ıışkın “defalarca vurmak”.

c) Bu eki alan gövdeler, bu sahada isimlere gelerek sahip olma, belirli bir özellik taşıma işlevleri ile kullanılan +LIg eki ile genişletilebilmektedir:

- **artuşkinnig** < art-ıışkın-nig “artanı olan”;
- **diñmireeşkinnig** < diñmire-eşkin-nig “gök gürültülü”;
- **haynuşkinnig** < hayın-ıışkın-nig “canlı, coşkun, ateşli”;
- **küjeniişkinnig** < küjen-iişkin-nig “gayretli”;
- **ürgülçüleeşkinnig** < ürgülçü-le-eşkin-nig “devamlı, sürekli”.

d) Neredeyse tüm yazı dillerinde ortaklaşan terim yapma yollarından birisi de kısaltma ve türevleridir. Bilhassa *başlık kısaltmalar* (başharfileştirme, İng. acronym), *karmalar* (İng. blend, amalgam, telescoped, portmanteau word) terim türetmede çok yoğun bir şekilde kullanılır. Sovyetler Birliği döneminde yaşanan dil planlaması neticesinde çeşitli terimler, başlık kısaltma ve karma yollarıyla, Tuva Türkçesinin söz varlığına dâhil olmuştur –(I)İşkIn eki, +LA isimden fiil yapım eki ile genişletilen bazı karma sözlere getirilerek o terimlerin adı anlamında yeni isimler türetebilmektedir³:

• **kolhoztaaşkin** < kolhoz-ta-aaşkin “kolhozda çalışma işi” < kolhoz, Rus. **kollektivnoye hozyaistvo** “kollektif çalışma çiftlikleri”.

• **politçırıduşkin** < polit+çırıt-ıuşkin “siyasi aydınlatma, siyasi eğitim” < **politigtig** + **çırıduşkin**:

• **profşimçeşkin** < prof + şimçe-eşkin “ sendika hareketi” < **professional**’nıy + **şimçeşkin**:

• **revşimçeşkin** < rev+şimçe-eşkin “devrimci hareket” < **revolyustug** + **şimçeşkin**.

e) Toplumlar arasında coğrafi, tarihî, ekonomik, kültürel vb. nedenlerle meydana gelen etkileşimler, en belirgin ve en hızlı biçimde kendisini dilde göstermektedir. Tuva Türkçesi söz varlığındaki kopya / alıntı sözler söz konusu olduğunda Rusça ve bilhassa Moğolca hem *kaynak dil* (source language) hem de *aracı dil* (intermediary language) konumundadır. Bu sahadaki kopya sözcüklerin rotaları şu şekilde gösterilebilir:

Rusça ⇒ Tuva Türkçesi;

Moğolca ⇒ Tuva Türkçesi;

Grekçe / Latince ⇒ Fransızca vb. ⇒ Rusça ⇒ Tuva Türkçesi;

Sanskritçe / Tibetçe ⇒ Moğolca ⇒ Tuva Türkçesi.

–(I)İşkIn eki hem Moğolca fiillerden, hem de +LA isimden fiil yapım ekiyle genişletilmiş Rusça sözcüklerden çeşitli kavramları karşılayan isimler türetebilmektedir:

➤ Rusça+LA -(I)İşkIn Yapısında Olanlar:

• **natsionalizastaaşkin**: natsionalizas-ta-aaşkin “devletleştirme, millileştirme” < Rus. < Fr. nation +al < Lat. nātiōnem (Klein, 1030);

• **nomerleeskin**: nomer-le-eşkin “numaralama” < Rus. nomer < Fr. nombre < Lat. numerus < *numeros (Klein, 1061; Vasmer 1982: CIII: 82);

• **plombalaaşkin**: plomba-la-aaşkin “mühürleme, kapama”; < Rus. plombir < Fr. plomber (Vasmer, 1982, 284).

³ Tuva Türkçesinde başlık kısaltmalar ve karmalar için bkz. Tosun 2018a: 162-178.

- Moğolca Fiil-(I)IşkIn Yapısında Olanlar:
 - **ayulzınıışkın**: ayıl-zı-n-ıışkın “korkma” < Moğ. ayul (Ölmez 2007: 82);
 - **dadalgazaaşkın**: dadagalza-aşkın “şüphe, tereddüt, çekimserlik” < Moğ. tatagalsa-l (Ölmez, 131).
 - **mögüdeешkin**: mögüde-eşkin “heyecan, endişe, telaş” > Moğ. megde-, meñde (Ölmez, 219).

f) -(I)IşkIn ekinin bu sahadaki birincil işlevi, çeşitli fiil kök ve gövdelerine gelerek terim türetmektir. Bu terimlerin önemli bir bölümü Moğolcadan kopyalanmış sözcüklerle Rusçadan veya Rusça aracılığı ile başka dillerden anlam aktarması / doğrudan kopyalama (loan translation, calque vb.) yoluyla oluşturulmuş sözcüklerden oluşmaktadır. Bu ek vasıtasıyla türetilen bu terimler, çoklukla fiil + -(I)IşkIn yapısında olmakla birlikte çeşitli sözcük grupları ile oluşturulmuştur. Bilim dallarına göre -(I)IşkIn eki ile oluşturulan terimler şöyle örneklenebilir:

- Askerlik Terimleri:
 - **aytıışkın** < ayıt-ıışkın “emir, direktif; uyarı, ikaz”;
 - **dayıldajıışkın** < dayıl-da-ş-ıışkın “muharebe”;
 - **demobilizastaaşkın** < demobilizas-ta-aşkın “terhis”.
- Avcılık Terimleri:
 - **añnaaşkın** < añna-aşkın “avlama, avlayış”;
 - **dayalaaşkın** < dayala-aşkın “ayı avı”;
 - **diñneeşkin** < diñ-ne-eşkin “sincap avı”.
- Bürokrasi Terimleri:
 - **dañzılaaşkın** < dañzı-la-aşkın “kayıt, listeye alma”;
 - **badılajıışkın** < badı-la-ş-ıışkın “evlenme kaydı”;
 - **nomerleeşkin** < nomer-le-eşkin “numaralandırma”.
- Edebiyat Bilimi Terimleri:
 - **ayannajıışkın** < ayan-na-ş-ıışkın “1. uyum, 2. kafiye”;
 - **dağınnaaşkın** < dağın-na-aşkın “tekerrür, yineleme”;
 - **dömeyleешkin** < dömey-le-eşkin “benzetme, teşbih”.
- Eğitim Bilimleri Terimleri:
 - **amdajıışkın** < amda-ş-ıışkın “alışma, huy edinme”;
 - **dağdınıışkın** < dağdın-ıışkın “akıl hocalığı, danışmanlık, mentorluk”;
 - **dorukturuuşkun** < doruk-tur-uuşkun “1. yetiştirme, 2. terbiye”.
- Etnografya Terimleri:
 - **algaaşkın** < alga-aşkın “dua etme, alkış söyleme”;
 - **bayırlajıışkın** < bayır-la-ş-ıışkın “vedalaşma, uğurlama sözleri”;
 - **ornuışsuduuşkun** < ornuışsut-uuşkun “toprağa verme, cenaze

töreni”.

➤ Ekonomi Terimleri:

- **avansılaaşkın** < avansı-la-aşkın “avans alma”;
- -la-t-ıışkın “otlağa sürme”;
- **ürelendiriışkın** < ürele-n-dir-iışkın “suni dölleme”.

➤ Hukuk Terimleri:

- **agaartıışkın**: <agar-t-ıışkın “suçtan aklama”;
- **barımdaa çok buruudadıışkın**: < barımdaa “kanıt” + çok “-sız” + buruu “suç”-da-t-ıışkın “kanıtsız suçlama”;
- **üülgediışkın** < üülge-t-iışkın “1. Kötü sonuçları olan hareket, eylem, suç, 2. kabahat, hata, suç”.

➤ Kimya Terimleri:

- **amniyak kattıjuışkını** < amniyak “amonyak” + kattı-ş-ıışkın “amonyak bileşimi”;
- **bustalıışkın** < busta-l-ıışkın “buharlaştırma”;
- **tigiışkın** < tigi-iışkın “damıtma, rafine etme”.
- Matematik Terimleri:
- **artıışkın** < art-ıışkın “kalan”;
- **kövüdeeışkın** < kövüde-eışkın “çarpım”;
- **üleeışkın** < üle-eışkın “bölme”.

➤ Meteoroloji Terimleri:

- **atmosfera bazıışkını** < atmosfera “atmosfer” + bas-ıışkın-ı “basıncı”, “atmosfer basıncı”;
- **barometr bazıışkını** < barometr “barometre” + bas-ıışkın-ı “basıncı”, “barometrik basınç”;
- **diñmireeışkın** < diñmire-ışkın “1. gök gürültüsü, 2. gürültü”.

➤ Siyaset Bilimi:

- **antiimpeyalistig şımçeeışkın** < antiempeyalistig “antiempeyalist” + şımçe-eışkın “hareket”, “antiempeyalist hareket”;
- **braktaaşkın** < brak-ta-aşkın “reddetme”;
- **bürün tergiideeışkın** < bürün “tam” + tergiide-eışkın “hakim olma”, “mutlak hakimiyet”.

➤ Spor Terimleri:

- **oktaaşkın** < okta-aşkın “atım, atma; güreşte rakibinin sırtını yere getirip yenme”;
- **aştırıışkın** < aştır-ıışkın “yenilgi, kaybetme”.

➤ Tarım Terimleri:

- **ajaaşkın** < aja-aşkın “1. besleme, büyütme, 2. ekin biçme, 3.

koruma”;

- **alışkın** < al-ıışkın “hasat”;
- **ödeksidiışkın** < ödek-şi-t-iışkın “gübreleme”.

➤ Teknik Bilimler Terimleri:

- **dadarıışkın** < dadar-ıışkın “paslanma, korozyon”;
- **bankrottalışkın** < bankrot-tal-ıışkın “iflas etme”;
- **sadıglalışkın** < sat-ıg-la-ş-ıışkın “alışveriş”.

➤ Gramer Terimleri:

- **adaaşkın** < ada-aışkın “telaffuz etme, söyleme”;
- **ayannalışkın** < ayan-na-ş-ıışkın “ünlü uyumu”;
- **bolçuuşkun zalogu** bol-uş-uışkun “işteşlik fiili”⁴.

➤ Fizik Terimleri:

- **düjüüşkün** < düş-üüşkün “düşme, düşüş”;
- **dürbüüşkün** < dürbü-üşkün “sürtünme”;
- **dürgeğiışkın** < dürgede-iışkın “ivme”.

➤ Hayvan Yetiştiriciliği Terimleri:

- **agarlaaşkın** < agarla-aışkın “yıl için koyunun ikinci kırkımı”;
- **odarladıışkın** < odaroluruuşkun < olur-uuşkun “geminin su içinde

kalan kısmı”;

- **ütteeışkın** < üttee-ışkın “delme, sondaj, burgulama”.

➤ Tıp Terimleri:

- **balıglanıışkın** < balıg-la-n-ıışkın “yaralanma”;
- **han bazıışkıını** < han “kan” + bas-ıışkın-nı “kan basıncı”;
- **değdiriiışkın** < değdir-iışkın “iltihaplanma”.

g) Tuva Türkçesi söz varlığında çok sayıda ikileme (hendiadyoin) bulunmakta ve saha sözlüklerinde bu yapılar sözlük birimi olarak yer almaktadır. -(I)ışkın eki almış sözcüklerin ikinci öge olarak karşımıza çıktığı bu ikilemeler, “isim+isim” ya da “dönüşlülük zamiri+isim” biçiminde kurulmuş ve büyük çoğunluğu Rusçadan anlam aktarması/ doğrudan kopyalama (loan translation) yoluyla ya da yine Rusça üzerinden Tuva Türkçesine giren alıntı sözcüklerden oluşturulmuş politik terimlerdir:

bot-akşalanıışkın: “kendi kendini finans etme” < bot “kendi, öz” + akşalanıışkın “finans etme” < Rus. самофинансирование⁵;

• **bot-başkarnıışkın:** “özerklik, otonomi, bağımsız olma” < bot “kendi, öz” + başkarnıışkın “yönetme, yönetim” < Rus. самоуправление;

⁴ Bkz. İshakov, Pal'mbah 1961: 66.

⁵ Tuva Türkçesinde bot “kendi” dönüşlülük zamiri ile oluşturulmuş yapılar için bkz. Tosun 2018a: 89-102.

• **koçu-elekteeşkin**: “alay etme, utandırma” < koçu “alay, istihza; karikatür” + eekteeeşkin “utandırma” < Rus. насмешка;

• **önçük-çöngееleeşkin**: “provokasyon” < öncük “bahane” + çöngееleeşkin “tahrik, kıskırtma” < Rus. провокация < Fr. provocation < Lat. prövocatiōnem (Klein 1966: 1261);

• **örgüüdel-bildiriişkin**: “bildiri, beyanat, yazılı başvuru, beyanname” < örgüüdel “bildiri, beyanat” + bildiriişkin “dilekçe, beyanat”;

• **kultura-çırıldıuşkin**: “kültür ve aydınlanmayı yayma ile ilgili” < kultura “kültür”, Rusça üzerinden Lat. cultura “ekme, dikme, tarım, ziraat”, (Klein, 383) + çırıldıuşkin “aydınlanma”.

h) Tuva Türkçesi sözlükleri incelendiğinde -(I)İşkin eki ile işlev bakımından denklik gösteren ve bu ekle aynı kök ve gövdelere eklenerek, aynı anlamlara sahip isimler türeten eklerle rastlanmaktadır. Bu ekler arasında Eski Türkçeden itibaren tarihsel ve çağdaş dil alanlarında örneklenebilen; çeşitli fiil isimleri, soyut isimler, yer adları, alet-eşya isimleri ve nitelik bildiren sıfatlar türeten -(I)g ekiyle beraber fiillerden soyut ve somut isimler ve iş isimleri türeten Moğolcadan kopyalanmış olduğu düşünülen -I, -(I)lga eki -(I)ldA- ekleri yer almaktadır. Bu eklerin -(I)İşkin ile karşılaştırmalı kullanımları şöyle gösterilebilir:

➤ **-(I)İşkin = -I**

• **ajıgladıuşkin** < ajıg-la-t-ıuşkin = **ajıglal** < ajıg-la-l, “kullandırma, faydalandırma, yararlandırma”;

• **devideeşkin** < devide-eşkin = **devidel** < devide-l, “1. heyecan, 2. telaş, endişe, 3. panik”;

• **sezigleeşkin** < sezig-le-eşkin = **seziglel** < sezigle-l, “kuşku, şüphe”.

➤ **-(I)İşkin = -(I)g**

• **bazındırıuşkin** < bas-ın-dır-ıuşkin = **bazındırığ** < bas-ın-dır-ıg “hor görme, aşağılama”;

• **kıjırıuşkin** < kıjırı-ıuşkin = **kıjırığ** < kıjırı-g “alay, istihza”;

• **hajıdıuşkin** < haji-t-ıuşkin = **hajdıg** < haji-t-ıg “1. başka türlü gösterme, yanlış anlatma, 2. bayağılaştırma, 3. sahtekârlık”.

➤ **-(I)İşkin = -(I)lga**

• **kütküüüşkün** < küktü-üşkün = **kütkülge** < küktü-lge “1.tahrik, kıskırtma, 2. ayartma, arzu”;

• **nepterediişkin** < neptere-d-iişkin = **nepteredilge** < neptere-t-ilge “yayma, aşılama, benimsetme”;

• **oşkajıuşkin** < oşka-ş-ıuşkin = **oşkajılga** < oşka-ş-ılga “öpüşme”.

➤ **-(I)İşkin = -(I)ldA**

• **özüüşkün** < ös-üüşkün = **özülde** < ös-ülde “1. büyüme, gelişme, 2. artış, çoğalma”;

• **negeeşkin** < nege-eşkin = **negelde** < nege-lde “1. talep, istek, 2. dava, 3. ihtiyaç”;

• **nemeleşkin** < neme-eşkin = **nemelde** < neme-lde “1. ek, ilave, 2. Tümlaç (gramer)”.

i) Bu fiilden isim yapım eki, fiil kök ve gövdelerinden kalıcı soyut isimler türetebilmektedir:

• **dalajuşkın** < dalaş-ıışkın “acele”;

• **dimzeniışkin** < dimzen-iışkin “1. arayış, 2. entrika, dolap”;

• **kuldaniışkın** < kul-da-n-ıışkın “köleleştirme, esir etme”;

• **küçüleleşkin** < küçü-le-eşkin “1. zorlama, cebir, 2. sömürme, istismar”;

• **oraldajuşkın** < oralda-ş-ıışkın “çaba, deneme”.

ij) Ek, fiil kök ve gövdelerinden çeşitli araç-gereç isimleri de türetebilmektedir:

• **aadıışkın** < aat-ıışkın “yukarı bağlanarak yapılan salıncak”;

• **bildiriışkin** < bil-dir-iışkin “dilekçe”;

• **boo-çepseğleniışkin** < boo “silah, tüfek” + çepsek “silah, top”+len+iışkin “ateşli silahlar”.

jj) -(I)Iışkın eki almış olan isimler, çeşitli söz gruplarında, deyimlerde kullanılmaktadır:

• **adaan negeeşkini** “öç alma, düşmanlık”;

• **kurug azaaşkın** “boş söz, boşuna söz verme”;

• **azaaşkının salbas** “sözünü tutmak”;

• **ajit-çajit çugaalajuşkın** “gizli saklı konuşma”;

• **bergedeeşkin çok ajil** “zahmetsiz iş”;

• **erginin artıışkinnarı** “eskinin artıkları”;

• **kileğnin çastıışkını** “öfke patlaması”;

• **buruu şavıışkın** “suçlama”;

• **soruk kiriişkin** “hamle, atılış, atılım”.

k) Yansıma sözcükler (İng. onomatopeia, echo word, Tuv. öttünüg söster), hem doğada hem de insanların hayatlarında var olan çeşitli gürültülerden, bağırma-çağırılardan; varlıkların hareketlerinden ve insanların bedenlerinden çıkan/çıkarılan seslerden oluşan sözcüklerdir (Sat, Salzınma 1980: 218). Tuva Türkçesi sözlüklerinde birer sözlük birimi olarak çok sayıda yansıma sözcük bulunmaktadır. Bu yansıma isim kökleri +IrA, +(A)r, +LA-, +rA-, +DA, +A, +y, +GİLA, +KAyn ve +Gİr(A) gibi ekler ve “yansıma söz + de-, kıl-, kılın, kın-” gibi yapılar aracılığı ile fiil

yapılmaktadır. -(I)Işkın ekinin başka bir işlevi de bilhassa +IrA- eki ile yansıma isimlerden türetilen fiillerden “o sesi çıkarış, belirli bir ses çıkarma” anlamlarında isimler türetmektir:

• **dazıraaşkın** < dazıra- “dars dars diye ses çıkar-, gıcırdı-” + aşkın “gıcirtı” ;

• **dirileeşkin** < dirile- “ses çıkar-, gürültü yap-” + eşkin “gürültü, uğultu, vızıltı”;

• **mijireeşkin** < mijire- “1. cıvılda-, 2. fısıldaş-” + eşkin “1. cıvıltı, 2. fısıltı, fısıldaşma”;

• **sımıranoşkın** < sımıra- “1. fısılda-, 2. büyü yap-” + ışkın “1. fısıltı, 2. büyü yapma”.

Ij -(I)Işkın fiilden isim yapım eki, bu sahada terim türetmenin yanında *duygusal tavır, karakter özelliği, heyecan, coşku, endişe, utanma, kibir, merak, sakinleşme, gerginlik* bildiren isimler de meydana getirmektedir:

• **aaktalıışkın** < aak-ta-l-ıışkın “kapris yapma”;

• **ajınıışkın** < ajın-ıışkın “kızma, öfkelenme”;

• **ançığzınıışkın** < ançığ-zı-n-ıışkın “sıkılma, rahatsız olma”;

• **aralaaşkın** < ara-la-aşkın “1. seçme, ayırma 2. dışlama, gücendirme”;

• **ayulzınıışkın** < ayıl-zı-n-ıışkın “korkma”;

• **düvüreeşkin** < düvü-re-eşkin “1. alarm, 2. endişe, telaş”.

4. Sonuç

Mayerthaler’e göre *üretkenlik* (productivity) dil biliminde en muğlak kavramlardan biridir (Bauer 2001: 1). Bunda bir sözcüğün, bir terimin, bir ekin vb. üretkenlik kabiliyetini ölçmekte kullanılan kıstasların pek çok değişkene göre şekillenmesi etkili olmaktadır. Ancak yukarıda gerek yapısal özellikleri, gerek işlevleri açısından incelediğimiz fiilden isim yapım eki -(I)Işkın Türkçe ve Moğolca fiil tabanlarına doğrudan, Rusça ve diğer dillerden alınan sözcüklere yine üretken bir ek olan +LA’dan sonra gelebilmesi; gerek somut, gerek soyut kalıcı isimler türetebilmesi; çeşitli deyimlerde görev üstlenebilmesi; yansıma sözlerden türetilmiş sözcüklere eklenebilmesi; diğer isimler gibi çeşitli çekim ve yapım ekleri alabilmesi ve tüm bilim dalları için terimler oluşturabilmesi nedeniyle *üretken* bir ek olarak kabul edilebilir.

Terim biliminde bir terimden beklenen *nitelikli* olmasıdır. Buna göre bir terimin nitelikli olabilmesi için şu şartları taşıması gerekmektedir:

• **Saydamlık** (transparency): Üretilen terimin ilk kez karşılaşılabilsen bile anlamının belirgin olması.

• **Sistematik:** Yeni oluşturulan terimlerin var olan terimler ile kavram ve terim sistemleri bakımından uyumlu olması.

• **Tutarlı:** Bir terimin tutarlı olabilmesi için varsa eşanlamlılarının ortadan kaldırılması, yoksa eşanlamlılarının oluşturulmaması veya bunun engellenmesi.

• **Tek anlamlı:** Terimlerin kesin kavram sınırlarının belirlenmesi ve böylece bağsamsız (context free) olmalarının sağlanması.

• **Ekonomik:** Oluşturulan terimlerde gereğinden fazla sözcük bulunmaması.

• **Yerel:** Terimlerin yerel kaynaklardan (dilin kendi imkanlarından) istifade edilerek oluşturulması ve böylece terimlerin sistematik olmasının sağlanması.

• **Güncel:** Terimlerin bilim ve teknolojide yaşanan gelişmeler sonucunda güncellikleri yitirmemelerini sağlamak için ileriye yönelik oluşturulmaları (Karaman, 49-52).

Tuva Türkçesinde bu ekle türetilen terimlerin özellikle bilim ve teknoloji ile ilgili olanları, Rusçadaki terimlerin birebir karşılıklarıdır⁶. Sovyetler Birliği döneminde tüm yazı dilleri bir dil planlamasına tabi tutulmuş, kullanılan alfabelerden söz varlığına varıncaya değin bir standartlaşma gayesi güdülmüştür. Başta politika terimleri olmak üzere eğitim bilimleri, fen bilimleri ve diğer sosyal bilimlerin terminolojisinde bu durum rahatlıkla gözlenebilir. Böylelikle bu yazı dillerinde dilin kendi dinamiklerinden kaynaklanmayıp bir dış müdahale neticesinde oluşsa da, yukarıda özellikleri verilen nitelikli terimlerin büyük ölçüde oluşturulduğu kabul edilebilir.

Tuva Türkleri, Sibiry'a'daki diğer Türk topluluklarına kıyasla oldukça verimli bir edebiyat geleneğine sahiptir. Ancak bir dil planlamasıyla bilimsel terimler söz varlığına dâhil edilmiş ve bir bilimsel altyapı oluşturulmuş olsa da Tuva Türkçesinin *arzu edilen ölçüde* bir bilim dili olarak kullanılmadığı; Rusçanın bu alanda Tuva Türkçesine tercih edildiği açıktır. Bununla birlikte türetilen terimlerin bu yazı dili için bir kazanç olduğu da muhakkaktır.

KISALTMALAR

Gr. Grekçe

GT. Genel Türkçe

İng. İngilizce

Lat. Latince

Moğ. Moğolca

Rus. Rusça

Tuv. Tuva Türkçesi

⁶ Bkz. f ve g maddeleri.

TARANAN ESERLER

- ARIKOĞLU, E., KUULAR, K. (2003), *Tuva Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: TDK Yay.
- BOGOÇANSKAYA, N. N; TORGOŞAVA, A. C. (2009), *Bol'şoy Russko-Turetskiy Slovar'*, Moskva.
- MINDRİMA, S. Ş. vd. (1966), *Niitilel-Politiktig Terminnertiñ Orus-Tıva Slovarı*, Kızıl: Tıvanıñ Nom Ündürer Çeri.
- MONGUŞ, D. A. (red.), (1980), *Russko-Tuvinskiy Slovar*, Moskva.
- MONGUŞ, D. A. (red.), (2003), *Tıva Dıldıñ Tayılbırlıg Slovarı*, C.I, Novosibirsk: Nauka,
- MONGUŞ, D. A. (red.), (2011), *Tıva Dıldıñ Tayılbırlıg Slovarı*, C.II, Novosibirsk: Nauka
- MONGUŞ, S; ONDAR, N. (1997), *Yuridiktig Terminnertiñ Orus-Tıva Kısa Slovarı*, Kızıl.
- PAL'MBAH, A. A. (1955), *Tuvinsko-Ruskiy Slovar*, Moskva
- SAT, S. Ç.; ANİSOVA, M. İ. (1974), *Pedagogika Terminnertiñ Orus-Tıva Slovarı*, Kızıl: Tıvanıñ Nom Ündürer Çeri.
- TENİŞEV, E. R. (1968), *Tuvinsko-Ruskiy Slovar*, Moskva: İzdatel'stvo, Sovyetskaya Ensiklopediya
- TIVA-ORUSTUN TOJUL PİJİİ (1932), Kızıl: Tıvanın Erttem Komitedi.

KAYNAKÇA

- BAUER, Laurie (2001). *Morphological Productivity*. Cambridge: Cambridge University Press.
- ILGIN, Ali (2015). *Tarihi-Karşılaştırmalı Tofa (Karagas) Türkçesi- Biçim Bilgisi*. Ankara: TDK Yayınları.
- İMER, Kamile ve diğerleri (2011). *Dilbilim Sözlüğü*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.
- İSHAKOV, Fazıl Garifoviç-Pal'mbah, Aleksandr Adol'foviç (1961). *Grammatika Tuvinskogo Yazıka, Fonetika i Morgologiya*. Moskva.
- KARAAĞAÇ, Günay (2013). *Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.
- KARAMAN, Burcu İlkay (2017). *Terimbilimi*. İstanbul: Bilge Kültür-Sanat.
- KLEIN, Ernest (1966). *A Comprehensive Etymological Dictionary of the English Language, Volume I A-K*. Amsterdam, London, New York: Elsevier Publishing Company.
- KOÇOĞLU GÜNDOĞDU, Vildan (2012). *Günümüz Tuva Türkçesi (Giriş-Dil Özellikleri-Metinler Söz Dizini)*. İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Lehçeleri Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- ÖLMEZ, Mehmet (2007). *Tuwinischer Wortschatz Mit Alttürkischen Und Mongolischen Parallelen/Tuvacanın Sözvarlığı-Eski Türkçe ve Moğolca Denkleriyle*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- RAGAGNİN Elisabetta (2011). *Dukhan, a Turkic Variety of Northern Mongolia*. Wiesbaden, Harrassowitz-Verlag

- RASSADIN, Valentin İvanoviç (1978). *Morgologiya Tofalarskogo Yazıka vi Sravnitel'nom Osveşçenniy*. Moskva: Nauk.
- SAT, Şuluu Çırgıl-oolaviç - SALZINMA E. B. (1980). *Amgı Tıva Literaturlug Dil*. Kızıl: Tıvanıj Nom Ündürer Çeri
- TOSUN, İlker (2018a). "Tuva Türkçesinde Başlık Kısaltmalar ve Karmalar". *1. Uluslararası Rumeli (Dil, Edebiyat, Çeviri) Sempozyumu Bildirileri, RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi Özel Sayısı*, (12), 162-178.
- TOSUN, İlker (2018b). "Söz Yapımı Bağlamında Tuva Türkçesinde Bot Dönüşlülük Zamiri". *Türk Bitig, Türklük Bilimi Araştırmaları, Kırklareli Üniversitesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü Yıllığı*, s. 89-102, Çanakkale: Paradigma-Akademi Yayınları.
- VARDAR, Berke (2002). *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Multilingual Yayınları.
- VASMER, Maks (1987). *Etimologičeskiy Slovar Russkogo Yazıka, CIII*. Moskva: Progress.